

ESKİ TÜRKLERDE ÖLÜ GÖMME UYGULAMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESSMENT OF BURIAL PRACTICES AMONG THE ANCIENT TURKS

Onur YILDIZ*

Sorumlu Yazar

Öz

İnsan yaşamının doğumla başlayıp ölümle sonlanan döngüsü, varoluşun kırılğan bir çizgi üzerinde ilerlediğini göstermektedir. İnsanların doğması, büyümesi, yaşaması ve ölmesi arasında geçen zamanın kıymeti kimi zaman bilinmekte kimi zamanda bu durum göz ardı edilmektedir. Ölüm olgusu, bireysel ve toplumsal düzeyde önemli bir dönüm noktası niteliği taşımış ve tarih boyunca çeşitli ritüelleri beraberinde getirmiştir. Ölüm, bireyin dünyadaki maddi varlığının sona erdiği bir aşama olup, bu noktadan itibaren inanış ya da yaşam tarzına uygun bir şekilde defnedilmektedir. Her ne kadar dini ritüeller toplumlar arasında farklılık arz etse de ölü gömme uygulamaları birçok toplumda belirli ortak yönler barındırdığı bilinmektedir. Türkler arasında da yaşanan coğrafyaya göre çeşitli ölü gömme gelenekleri uygulanmaktadır. Türk topluluklarının geniş bir alana yayıldıkları düşünüldüğünde tek bir tip ölü gömme geleneği benimsediğini ileri sürmek, tarihsel ve kültürel çeşitliliği göz ardı eden bir yaklaşım olacaktır. Türklerin kadim yurtlarından olan Türkistan ve Sibirya coğrafyası tarih boyunca önemli bir yer tutmuş ve uzun süre bu sahaya hâkim olmuşlardır. Türkistan ve çevresinde yaşayan Türk Topluluklarının yaşam biçimleri ve inanış sistemleri, ölümlerini gömme geleneklerinde de belirgin bir çeşitliliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Arkeolojik olarak kurganlardan elde edilen veriler, ölü gömme geleneklerinin tarihsel süreçte uzun bir geçmişe sahip olduğunu ve bu ritüellerin yaşanan coğrafyanın iklim koşullarından etkilendiğini göstermektedir. Türklerin yaşadıkları sahaların başında gelen Türkistan ve Sibirya'nın sert ve soğuk iklimi, kurganlarda yer alan birçok nesnenin bozulmadan korunmasına ve kaybolmasının önlenmesine katkı sağlamıştır. Kurganların inşa edilme biçimi ve iç mekanlarının ölen kişiye uygun şekilde düzenlenmesi, çok eski dönemlerden itibaren Türkler açısından mezar mimarisindeki gelişmişlik düzeyini yansıtmaktadır. Günümüzde de Türkistan ve çevresinde görülen uygulamalara benzer mezar ve ölü gömme geleneklerinin Türk toplulukları arasında büyük farklılık göstermeden sürdüğü anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Türkistan, Sibirya, Ölüm, Ölü Gömme.

Abstract

The cycle of human life, which begins with birth and ends with death, shows that existence progresses along a fragile line. The value of the time that passes between people's

İnceleme Makalesi / Künye: YILDIZ, Onur. "Eski Türklerde Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 118 (Haziran 2026), s. 599-624. <https://doi.org/10.60163/tkhecbva.1757384>

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-mail: yldz10ur@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5098-4728

birth, growth, life and death is sometimes recognised and sometimes overlooked. The phenomenon of death has been an important turning point at both the individual and societal levels, and has brought with it various rituals throughout history. Death is a stage in which an individual's material existence in the world comes to an end, and from this point onwards, the deceased is buried in accordance with their beliefs or lifestyle. Although religious rituals vary between societies, it is known that burial practices in many societies share certain common features. Among Turks, various burial customs are practised depending on the geography in which they live. Considering that Turkish communities are spread over a wide area, it would be an approach that ignores historical and cultural diversity to claim that they have adopted a single type of burial custom. The geography of Turkistan and Siberia, the ancient homelands of the Turks, has occupied a significant place throughout history, with the Turks maintaining long-standing dominance over this region. The lifestyles and belief systems of Turkic communities inhabiting Turkistan and its surroundings contributed to a remarkable diversity in their burial traditions. Archaeological evidence derived from burial mounds suggests that burial traditions possess a deep historical continuity and that the form and nature of these rituals were significantly influenced by the climatic conditions of the respective regions. The harsh and cold climate of Turkistan and Siberia, the primary regions inhabited by the Turks, has contributed to the preservation of many objects found in kurgans without deterioration and prevented their loss. The construction method of kurgans and the arrangement of their interiors in accordance with the deceased reflect the advanced level of tomb architecture among the Turks since ancient times. It is understood that burial and funeral traditions similar to those seen today in Turkistan and its surroundings continue among Turkish communities without significant variation.

Key Words: Turks, Turkistan, Siberia, Death, Burial.

Giriş

Toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafi alanlar, onların iklim, bitki örtüsü ve doğal çevre koşullarından etkilenmelerini kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu bağlamda Türklerin tarih boyunca yaşamlarını sürdürdükleri özellikle Türkistan ve Sibirya sahaları hem geniş yüzölçümleri hem de stratejik konumları itibarıyla kadim Türk yurtları arasında öne çıkmaktadır. Türk toplulukları söz konusu coğrafyalarda kendi kültürel yapılarını oluşturmuş, sürekliliğini sağlamış ve muhafaza ederek gelecek kuşaklara aktarmaya çalışmışlardır. Nitekim yapılan arkeolojik araştırmalar, bu bölgelerde Türk kültürünün izlerini belgeleyen ve destekleyen güçlü bulgular oraya koymuştur (Togan, 1981, 1-2; Kafalı, 1987, 1-2; Gömeç, 2014, 19-21; Topsakal, 2011, 1802; Golden, 2011, 181).

Doğumdan ölüme kadar süren yaşam döngüsü, canlıların varoluşlarını sürdürme ve daha iyi bir hayat kurma çabasıyla şekillenir. İnsanlar çoğunlukla kendilerini geliştirmek, iyi bir hayat sürmek ve çeşitli maddi kazanımlar elde etmek amacıyla çalışmışlardır. Ancak bilinen bir gerçek vardır ki bütün bu uğraşların bir sonu yoktur. İnsanlar için dünyadaki hayatın bir sonu olarak ölüm kavramıyla karşılaşmaktadır. Ölüm; doğuştan itibaren olmasa da en azından aklın bu kavramı algılamasından itibaren insan varlığı üzerinde hüküm süren bir olgu haline gelir. (Roux, 1999, 11). İnsan hayatının başlangıcı olan doğum, ölümlle tamamlanan sürecin ilk aşaması olarak değerlendirilmelidir. Dinler açısından ölüm, pek çok inanç sisteminde ortak bir tema

olarak görülmüştür. Dinlerle ilgili yapılan çalışmalar toplumların ölümün bir son değil, yeni bir başlangıç olarak görüldüğü de bilinmektedir. Birçok dini görüşte “ölüm, yaşamın öbür dünyada devam etmesi gibi bir umut ya da en azından teselli de taşımaktadır” (Roux, 1999, 11) tarzında bakış açıları hâkimdir. Öyle ki uygulanan dini ritüellerde ölümden sonra yaşamın olduğuyla karşılaşmak ya da yeniden dünyaya geleceği gibi durumlar olduğu ifade edilmektedir. Türklerin de yaşamış oldukları konargöçer hayat tarzı onların hem birçok dini yakından tanımalarına hem de bunlardan bazılarını benimsemelerine sebep olmuştur (Gömeç, 2014, 205). Konargöçer hayat tarzı bütün sosyal ve ekonomik yönleri belirlediği gibi dini düşünceleri de etkilemiş ve ona uygun olabilecek tarzda dini benimsemek ya da benimsenen dinin uygulamalarını yaşam tarzına uygun şekilde yapmaya çalışmışlardır.

Ölüm kavramı, Türk Dil Kurumu Sözlüğünde; “*Bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi, mevt, irtihal, vefat.*” şeklinde tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu Sözlüğü, 1998, 1726, 1727). Ölüm kavramı ile ilgili Türk toplulukları arasında çeşitli kavramlar da kullanılmaktadır. Örneğin; Türk Yazıtlarında ölüm kavramı *ölüm*, *kergek bol* ve *uçmak*, *adrlmak* şekillerinde yer almaktadır (Orkun, 2011, 827-828, 811, 874; Ergin, 2011, 108, 100, 118; Gömeç, 2014, 282). Kaşgarlı Mahmud’un *Divanü Lûgat-it Türk* adlı eserinde ölüm kavramına karşılık olarak *ölüm* (Kaşgarlı Mahmud, 2013, C.I, 75; Kaşgarlı Mahmud, 2018, 35) ve *yas* (Kaşgarlı Mahmud, 2013, C.III, 159; Kaşgarlı Mahmud, 2018, 413) kavramlarıyla karşılaşılmaktadır. Ölüm, Kuman-Kıpçakların *Codex Cumanicus* adlı sözlüğünde *öl*, *ölüm* ve *ölüm* (Codex Cumanicus, 2015, 538, 793-794; Grönbech, 1992, 151) şeklinde yer alırken, *İbni Mühenna Lügati*’nde ise ölüm “*canın tenden ayrılması*” (İbni-Mühennâ Lügati, 1997, 55) şeklinde açıklanmaktadır. Codex Cumanicus da ayrıca ölümlüler için *ölümlih*, *ölümlüh*, ölümden sonra dirilme için *kopmaklık* gibi kavramlar yer alırken ve *ölümlih bolduk edi / ölümlü olduk idi* şeklinde sözler bulunmaktadır (Codex Cumanicus, 2015, 110, 399, 751, 794). L. Rasonyi ise eski metinlerden hareketle Türklerin, ölümlülikle birlikte ruhun bedenden uçtuğunu düşünerek *sonkuroldu / şahin oldu* ifadeleriyle anlatıldığını belirtmektedir (Rasonyi, 1996, 28). Kuşlara atfedilen sembolik değer, Türklerin ölüm algısında önemli bir yer tutmakta ve uçuş kavramıyla ilişkilendirilmektedir. *Strava* kavramının Hun dilinde defin ve ölüyü gömmek anlamına geldiği iddia edilmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2016, 59). Ölüm kavramı farklı terimlerle ifade edilse de olgunun kendisi insan yaşamının en zorlu ve kaçınılmaz gerçeklerinden biri görülmüştür. Türklerin ölüm olgusuna yaklaşımlarını anlamak açısından, Orhun Abideleri’nde Köl Tigin’in ölümünden sonra dikilen yazıtta yer alan şu ifade gözler önüne sermektedir; “*Öd Tengri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümüş. / Zamanı Tanrı Yaşar; İnsan oğlu hep ölmek için türemiş.*” (Ergin, 2011, 27; Orkun, 2011, 50). Ölümün kaçınılmaz bir son olduğunun farkına varan Türkler (Tryjarski, 2012, 92), bu bilinçle kendilerini hem zihinsel olarak hem de fiziksel olarak buna hazırlamaya çalışmışlardır.

Toplumların dini ritüelleri, inanç sistemleri ve kültürel yapıları doğrultusunda çeşitlilik arz etse de ölü gömme geleneklerinin birçok toplulukta benzer özellikler taşıdığı bilinmektedir. Söz konusu benzerlikler Türk toplulukları açısından da belirli ölçülerde geçerlidir. Bununla birlikte tüm Türk topluluklarının ortak bir ölü gömme

geleneği uyguladığını iddia etmek, tarihsel, kültürel ve coğrafi çeşitliliği göz ardı eden bir genelleme olacaktır. Türkler arasında ölü gömme uygulamalarının tek tip olmadığı, zaman içerisinde farklı inanç unsurları, çevresel koşullar ve sosyo-kültürel etkileşimlerin etkisiyle çeşitlendiği görülmektedir. Tarih boyunca Türklerin önemli yerleşim alanlarından biri olan ve günümüzde de çeşitli Türk topluluklarının varlığını sürdürdüğü Türkistan ve Sibirya coğrafyasında da ölü gömme geleneklerinin farklı biçimlerde uygulandığı görülmektedir. Bu çalışma söz konusu bölgedeki Türk topluluklarının uyguladıkları farklı ölü gömme ritüelleri tarihsel ve kültürel bağlamda incelemeyi ve çeşitliliği ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1.Ölü Gömme Gelenekleri ve Çeşitleri

Türkistan ve Sibirya coğrafyasında ölü gömme gelenekleriyle ilgili özellikle arkeolojik çalışmalar sayesinde daha detaylı bilgiler elde edilebilmektedir. Ölü gömme gelenekleriyle önemli bilgileri ise kurgan adı verilen mezar ya da tepe şeklindeki yapılardan öğrenebilmek mümkündür. Kurganların oluşumunun, insanın toprağa gömülme pratiğinin başlamasıyla bağlantılı olduğu kabul edilmekle birlikte, bu uygulamanın ne zaman ortaya çıktığını kesin olarak belirlemek mümkün görünmemektedir (Çoruhlu, 2016, 67). Bu belirsizlik, erken dönem defin uygulamalarının kronolojisini aydınlatılmasının oldukça zor olduğunu göstermektedir. Ayrıca kurganların yağmalanması, bu döneme ilişkin arkeolojik verilerin önemli ölçüde kaybolmasına neden olmaktadır. Sibirya’da bulunan kurganlar, Rusların bölgeye yerleşmeleriyle birlikte bir nevi soygunculuklarla karşı karşıya kalmış, ardından da Rus çarları bunu önleyebilmek için kendi emirlerindeki adamlarla bu kurganlarda çıkarılan önemli malzemelerin kendilerine gönderilmesini istemişlerdir (Vadestkaya, 2014, 3-4). Kurganlarda elde edilen özellikle altın işlemeli malzemeler herkesin ilgisini çekiyordu. Rus Çarı I. Petro kurganlardan çıkarılanlar içerisinde sadece altın malzemelerin değil; “*olağan dışı taşlar, insan ve hayvan kemiği kalıntıları, kayalar üzerinde eski yazıtlar, demir, bakır, yeni veya eski olağan dışı silah, tabak, çanak ve her türlü varlığın toplanması, muhafaza edilmesi*” (Vadestkaya, 2014, 5) emriyle belki de soygunculüğün daha fazla olmasını engellemiştir. Bu emir belki de birçok malzemenin kaybolmasının da önüne geçmiştir. Türkistan ve Sibirya coğrafyasında çok fazla kurgan bulunmakta ve kurganlardan elde edilen malzemeler elbette ki çok değerli ancak bu malzemelerin araştırmacılara sunduğu kültürel bilgiler de oldukça değerlidir. Ölü gömme gelenekleri açısından da eşsiz bilgiler vermektedir.

Türkistan ve Sibirya coğrafyasında uygulanan ölü gömme gelenekleri özellikle Türkler açısından farklılıklara sahne olmaktadır. Bunlardan dikkat çeken uygulamalar arasında, normal şekillerde gömülme dışında ise kişilerin eşyalarla ve çeşitli yiyeceklerle gömülmesi, atıyla birlikte defnedilmesi, ölen kişinin hizmetlileriyle beraber mezara konulması, ölen kişinin mumyalanması, yakılması ve tabutun ağaca asılması gibi ritüeller yer almaktadır.

1.1. Ölünün Tek Başına, Birden Fazla Kişiyile, Eşya ve Atla Gömülmesi

Nefesin tükenmesiyle hayatın sona erdiği olan ölüm, ölen kişinin dünyaya veda edişinin sembolik bir tezahürü olarak kabul edilmektedir. Bu vedayı özel kılan ise hem kişinin hem de içerisinde yaşadığı toplumun uyguladığı gömme gelenekleri vasıtasıyla onu diğer dünyaya iyi bir şekilde yolcu etme amacı gözetilmesidir. Ölümün gerçekleşmesiyle birlikte defin işleminin ilk aşamasının başlamış olduğu ve

özellikle ailesinin, çevresinin ölen kişiye karşı görevinin başladığı kabul edilmektedir (Tryjarski, 2012, 145). Aslında burada toplumların ölümlerinin ardından rütbesi ya da statüsü ne olursa olsun anısını yaşatma düşüncesi hâkimdir (Karamürsel, 2002, C.III, 76). Tabii ki de Türklerde bu durumun nasıl olduğunu dönemin önemli kaynaklarındaki bilgilerle öğrenilmektedir. Türklerin ölen kişilere yönelik uyguladıkları veda biçimi, genellikle gömme esasına dayanan ritüellerle şekillenmiştir. Türklerde ölümlerinin gömüldükleri yerler için genellikle kurgan adı geçmektedir. Kurgan kavramı ise TDK sözlüğüne göre; İlk Çağ'da mezar üzerine toprak yığılarak yapılan küçük tepe, tepe biçiminde mezar (Türk Dil Kurumu Sözlüğü, 1998, 1410). Eski Türk yazıtlarında *ağ opa* kavramına rast gelinmekte ve açıklaması ise *obo*¹, *oba kurgan*, *taş yığını* anlamına geldiği görülmektedir (Orkun, 2011, 621). Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it Türk* adlı eserinde ise mezar anlamına gelen *sın* (Kaşgarlı Mahmud, 2013, C.III, 138; Kaşgarlı Mahmud, 2018, 404), *tublu/tuplu* (Kaşgarlı Mahmud, 2013, C.I, 430), *tünerik* (Kaşgarlı Mahmud, 2013, C.I, 488; Kaşgarlı Mahmud, 2018, 213), *yerçü/yirçü* (Kaşgarlı Mahmud, 2013, C.III, 30; Kaşgarlı Mahmud, 2018, 361) kavramlarına denk gelinmektedir. Kuman sözlüğünde ise kurgan ve mezarla ilgili *kurgan*, *sın*, *kör*, *keşene* (Grönbech, 1992, 125, 165, 120, 100) gibi kavramlarla karşılaşmaktayız. Kıpçaklardaki keşene kavramı zamanla şekil değiştirerek Kazak ve Kırgızlarda *kasana/kazana* şeklinde kullanılmıştır (Barthold, 1947, 519). Kök Türkler dönemine ait mezar tipleri de genelde iki şekilde uygulandığı görülmektedir. Bunlarda ilki dağ tepelerinde veya yüksek yerlerde 5-100 m. arasında büyüklüklere sahip olan taşların yığılarak yapıldığı "*Grabhügel, Kereksur, Çud ya da Kırgız Mezarları*" adı ile anılan tümsekli mezarlardır. İkincisi ise mezarın etrafının dört köşe şeklinde yassı taşlarla kaplanarak yüksek tepelerde yapılan "*Steppen Graber*" adı ile anılan bozkır mezarlarıdır (Ögel, 2014, 137-139). Altaylardaki eski Türk mezarları genellikle yarım küre şeklinde, yuvarlak veya oval biçimli taş ya da taş-toprak yapılar şeklinde olmuştur. Mezarlarda kullandıkları malzemeler yaşadıkları coğrafyaya uygun malzemelerden oluşmaktaydı. Altaylardaki kurganların ebatları ise küçük olanların çapı 4-6 metre, yükseklikleri 0,2-0,3 metredir. Orta boylu olanlar ise 7-12 metre, yüksekliği 0,3-0,6 metre şeklindedir (Kubarev, 2005, 14). Mezarlara gömülme şekilleri ise çoğunlukla yana ya da sırt üstü yatırılma, bacakları karın kısmına doğru bükülme dışında çömeltilme gibi farklı şekiller uygulayabilmekteydiler. Mezara yatırılma şekilleri olduğu gibi başlarının ya da yüzlerinin yönlerine de dikkat edilmekteydi. Ölen kişinin başı ya da yüzü kurganlardan elde edilen sonuçlar neticesinde kuzey, güney, doğu ve batı gibi farklı yönleri gösterebilmekteydi (Roux, 1999, 275). O. A. Fedoruk, Altay bölgesinde tespit edilen bazı kurgan buluntularından hareketle yetişkinlere ait mezarların karakteristik özelliklerine dair bilgiler vermektedir. Buna göre, yetişkinlere ait mezarların derinliği 240-275 cm arasında değiştiği değerlendirilmektedir. Fedoruk, bu mezarlarda iç yapıların bulunduğunu, mezar içerisine bir veya iki kap yerleştirildiğini ve bu kapların genellikle orta, büyük ve çok büyük boyutlarda olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu kapların karmaşık süslemelere sahip saksı biçiminde örneklerle temsil edildiğini ve süslemelerin varlığının mezar kültürünün estetik boyutuna işaret ettiğini

¹ Obo kavramıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, "Oba, Obo Sözlüğü Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1998, C.I, s. 614-616.

vurgulamaktadır (Fedoruk, 2015, 257, 259). Öt yandan, Altay bölgesinde çocuk mezarlarının da bulguları dikkat çekmektedir. Arkeolojik bulgular, çocuklara özgü çeşitli mezar yapılarına da yer verildiğini göstermektedir. M. P. Gryaznov ve Yu. F. Kiryuşin, çocuklar için ayrı mezarların inşa edildiği görüşünü öne sürmüştür, bu iddia bazı araştırmacılar tarafından da desteklenmiştir. Özellikle isim verilmeden ölen bebek ya da çocukların, “isimsiz mezarlıklar” olarak adlandırılan özel alanlara defnedildiği ifade edilmektedir. (Gryaznov, 1969, 48, 97, 215; Popova, 2011, 16-17). O. A. Fedoruk ise konuya dair çalışması, çocuk mezarlarının yapısal özellikleri hakkında ayrıntılı veriler sunmaktadır. Buna göre, çocuklara ait mezar çukurlarının derinliği genellikle 100-120 cm az olup, iç yapılarında belirgin bir mimari düzen bulunmaktadır. Mezarların çoğunda küçük veya orta boyutlu, bir ya da iki basit motifle süslenmiş basit kavanoz şeklinde kaplara rastlanmıştır. Bu kaplar dışında süs eşyası veya diğer mezar buluntularına genellikle yer verilmediği tespit edilmiştir. Ancak Fedoruk, bu özelliklerin mutlak olmadığını, bazı çocuk mezarlarının yetişkin mezarlarıyla benzerlikler gösterebildiğini de belirtmektedir (Fedoruk, 2015, 259).

Türkistan ve Sibirya coğrafyasında yapılan arkeolojik araştırmalar, bölgedeki ölü gömme geleneklerine dair önemli veriler sunmakta ve defin ritüellerinin detaylarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar sayesinde çeşitli tarihsel kaynaklardaki bilgilerin doğruluğu da teyit edilebilmektedir. Sibirya'nın farklı bölgelerinde geçmişten günümüze birçok arkeolog tarafından çalışmalar yürütülmüştür. Sibirya sahasında ölü gömme geleneklerinin kökenini Afanasyevo kültürüne dayandırılmaktadır. Afanasyevo halkının ölülerini kurganlara gömmesi, daha sonraki dönemlerde geniş bir coğrafyada uygulanacak defin biçimlerinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır (Çirkin, 2019, 59). Araştırmalar ve yapılan kazılar sonucunda bu bölgelerdeki önemli kurgan kazılarının raporları da yayımlanmıştır. Abakan şehrinin kuzeyinde yer alan Salbık kurganı, 11 metre yüksekliğe ve 500 metre çapında bir tabana sahiptir. Bu kurganın çevresi 6 metre yüksekliğe ulaşan ve oldukça ağır olan devasa dikey taşlarla çevrilidir. Kurganın içerisinde yer alan mezar batı kısmında bulunmuş, yüzeyden itibaren dış kısmı huş ağacı ile kaplanmış ve kütüklerden yapılmış kesik piramit biçiminde bir yapıyla işaretlenmiştir. Toprak altında 4x3,5 metre ölçülerinde bir gömü odası ortaya çıkarılmıştır. Odanın duvarları, iç kısmı ahşap yapıyla desteklenmiş ve odanın daha önce soyulduğuna dair izler bulunmuştur. Odanın tabanında altı kişiye ait kalıntılar bulunmuştur. Salbık kurganı içerisinde köle ve esirleriyle gömülmüş soylu bir savaşçının varlığına dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Devasa bir kurgan görüntüsü veren Salbık, muhtemelen bir ya da iki kişi için inşa edilmiş ve diğer bireyler daha sonra koridor aracılığıyla gömülmüştür (Kiselyöv, 1956; Naumov, 2006, 25). Sergei İ. Rudenko ve Mikhail P. Gryaznov, büyük kurganlarda, mezar odalarının çoğunlukla huş ağacından inşa edildiğini ve bu ağaçtan yapılmış çok sayıda eşyanın mezarlarda bulunduğunu belirtmektedir (Rudenko, 1970, 6; Gryaznov, 1969, 155-156). Altay çevresinde bulunan Kurot kurganındaki çeşitli kazılardan elde edilen verilere göre mezarlarda bazen tek, bazen de beş iskeletin yan yana, sırt üstü yatırılmış şekilde göğüs üzerinde çapraz duran ellerle ve başları doğuya dönük biçimde gömüldüğü tespit edilmiştir. Ayrıca mezarda kartal pençesi ve taştan yapılmış çeşitli aletler bulunmuştur (Ögel, 2014, 17-18). Ölülerin sırt üstü yatırılması uygulamasının oldukça eski bir gelenek

olduğu, kartal pençesi buluntusunun ise kuşların dönemin inanç sistemlerinde önemli bir sembolik figür olduğunu gösterdiği değerlendirilmektedir. Kamışenka kurganında ise ölümler sağ taraflarına, dizleri bükük halde yatırıldığı ve başlarının ise batıya çevrildiği görülmüştür (Ögel, 2014, 28). Söz konusu buluntular, farklı dönemlerdeki defin uygulamaları arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyabilmek açısından önem arz etmektedir. S. İ. Rudenko kurganlardaki genel olarak ortak yapısal özelliklerle ilgili şunları belirtmektedir; doğu-batı yönünde dikdörtgen biçimli bir mezar kuyusu, kuyunun güney kısmında kütüklerden yapılmış oda içinde insan gömüsü, kuzey kısmında odanın dışında at gömüleri ve üzeri kayalarla örtülü, alçak toprak höyükten oluşmaktadır (Rudenko, 1970, 14). Elbette bu yapısal özellik her dönem aynı olmamakla birlikte genel hatlarıyla benzer yönleri bulunmaktadır. Rudenko, kurganların kazımı ve inşasının ise yaşanan coğrafyadaki iklim koşullarını da hesaba katarak yaz başı ya da sonbaharı işaret etmektedir (Rudenko, 1970, 28) Türkistan ve Sibirya coğrafyasındaki toprakların günümüzde dahi soğuk bir iklimin etkisi altında olduğunu düşünürsek ölen kişiyi gömebilmek için kurganın oldukça iyi bir şekilde kazma işlemini ancak toprağın yaz aylarında sıcaklıkla yumuşayabileceğini hesaba katmaları gerekirdi. Sibirya'nın iklim özellikleri ölü gömme şekilleri üzerinde etkili olmuştur. Soğuk bir iklim yapısına sahip olmasından dolayı farklı ölü gömme adetleri de uygulanmaktaydı. Örneğin, ölen kişinin bedeni açıkta bırakılmış, et kısımları yırtıcı kuşlar tarafından tüketildikten sonra yalnızca kemikleri toplanarak gömülmüştür (Çirkin, 2019, 444).

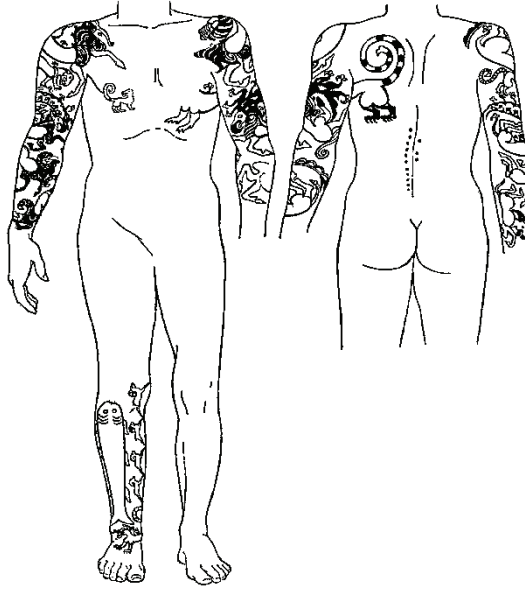
Resim. İskit dönemi çoklu mezar.²

² Yu. S. Khudyakov, "Problems of the Genesis of Culture of the Hunnic Period in the Altai Mountains", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, ed. G. Bongard-Levin, Brill, Vol. III, 1996, s. 334.

Türkler tarafından da tarihsel süreçte uzun bir zamandır uygulandığı düşünülen gömme ritüelinin başlangıcının, bozkır halklarından olan İskitlere³ kadar dayandırılmaktadır. İskitlerin ölü gömme geleneklerine dair detaylı bilgileri ise antik çağ tarihçisi Herodot'un yazılı anlatımları sayesinde öğrenilmektedir. Herodot, eserinde İskit krallarının mezarlarının nasıl olduğu konusunda kitabında şu şekilde açıklamaktadır; *“Kralları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir, dörtgen, büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler; gövde mumla kaplanmıştır, önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş, sonra dikilmiştir; ölü bir arabaya konur ve bütün halk toplulukları dolaştırılır. Ölü imparatorluğun en uzak ülkesi olan Gerrhos ülkesine götürülür; mezar orada kazılmıştır. Mezarın içinde çimen yayılır, kral üzerine konur; ölü yere saplanmış mızrakla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür; mezarın içinde boş kalan geniş yerlere karılarından birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları, boğulup konulur; kullandığı şeylerden birer tane ve altın kupalar konur (gümüş ve bakır kullanmazlar). Bu tören tamamlanınca herkes mezarın üzerine kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbiriyle yarış ederler”* (Herodot, 2012, 322-323). Bu bilgilerden hareketle İskitlerde hem gömme tekniğine değinilmekte hem de mumyalama yaptıkları görülmektedir. Herodot'un aktardığı bilgiler, İskitlerin hem mezar yapım tekniklerini hem de gömme geleneklerini anlamamıza önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. İskitlerde halktan biri öldüğünde, krallarınki kadar görkemli olmasa da defin ritüellerinde benzer unsurlar elbette bulunmaktadır (Herodot, 2012, 324). İskitlerle ilgili özellikle Pazırık bölgesinde yapılan arkeolojik buluntular dikkate değer niteliktedir. Kurganda bulunan bazı kişilerin mumyalandığı ve gövdelerinde dövmeler yer aldığı bilgisi bulunmaktadır. Kurganlardaki ölen kişilerin üzerindeki dövmelerin yerleri ise şu şekildedir; el, göğüs üstü, sırt, baldır, kollar, parmaklardır. Dövme olarak geyik, dağ keçisi, griffon ve kaplan gibi çeşitli hayvanlar tercih edilmiştir. (Durmuş, 2002, C.IV, 21; Rudenko, 1970, 83, 103 109; Polosmak, 1998, 152-153; Jettmar, 1964, 105). Bu durum İskitlerde mumyalama ve dövme sanatının gelişiminin ne denli seviyelerde olduğunu açıkça göstermektedir. İskit kurganlarında insan ve hayvanlar dışında değerli eşyalarda yer almaktadır. Bunlar arasında eyerler, koşum takımları, kazanlar, oklar, bıçaklar, kılıçlar, mücevherler, halılar, kilimler ve mobilyalar gibi eşyalar bulunmaktadır (Durmuş, 2002, C.IV, 23). Bu kadar değerli eşyaların kurganlarda yer alması hem ölen kişinin zenginliğini gözler önüne sermekte hem de İskit maden sanatının olağanüstü bir aşamada bulunduğunu ispat etmektedir. Pazırık'ta bulunan eserlerin özellikle yüksek dağlardaki sert iklim koşulları ve mezar alanlarının özgü mimarisi etkili olmuş; bu koşulların bir sonucu olarak mezarlar buz tabakaları içerisinde korunmuştur. Böylece ahşap, tekstil, kalın keçe, boynuz ve deriden yapılmış eşyalar da dahil olmak üzere çeşitli organik malzemelerden yapılmış benzersiz nesnelere muhafaza edilmiştir (Molodin, 2008, 25). Bu sayede birçok eser bozulmadan günümüze ulaşmıştır. Yu. S. Hudyakov, tarafından Ust-Edigan kurgan sahasındaki incelemelerinden sonra Altay dağlarındaki İskit ve Hun dönemleri arasındaki benzerlikler olduğunu belirtmektedir. Bu sahadaki İskit ve Hun

³ İskitler için bkz. İlhami Durmuş, “İskitlerin Kimliği”, *Türkler*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, C.I, s. 620-627.

kurganlarının kuzey-güney doğrultusunda bulunmakta ve birbirine yakınlığına dikkat çekmektedir (Khudyakov, 1996, 331-332, 335-337). İskitler ve Hunların yaşadıkları sahalar ve hâkim oldukları alanların ortaklığı kadar yaşam tarzları, askeri yönden gelişmişlik seviyeleri ve ölü gömme gelenekleri de benzerlikler barındırmaktadır.

Resim. Dövme Örnekleri.⁴

İskitlerden sonra Hunların da gömme geleneğini sürdürdükleri bilinmektedir. Eski Çin yıllıklarında aktarılan bilgilere göre Hunlarda, ölen kişinin gömülürken iç ve dış şekilde iki tabut kullanılmakta, bu tabutların içlerine ise önemli madenlerden altın, gümüş ve çeşitli giysiler konulduğu ifade edilmektedir. Ayrıca mezarların üzerine toprak yığılarak tümsek yapılmadığı, ağaç dikmediklerini ve cenaze için özel giysiler giymediklerine değinmektedirler (Han Hanedan Tarihi, 2015, 9; Otkan, 2018, s. 29, 68; Eberhard, 1996, 76). Bununla birlikte, Çin kaynaklarının verdiği bilgiler önemlidir, ancak bu bilgilerin onların kendi kültürlerinden farklı olduğunu ve olaylara bakış açılarının doğru değerlendirmek gerekmektedir. Çinlilerin kendi defin anlayışlarını Hunların da uygulamasını beklemleri şaşırıktır. Her toplumun kendisine özgü gömme şekli olabileceği de düşünülmelidir. Tabutla defin uygulamasının başlangıç dönemi kesin olarak belirlenememişse de bu yöntemin Hunlar zamanında kullanıldığı anlaşılmaktadır (Roux, 1999, 241). Söz konusu uygulamanın, ölüyü daha kolay taşımaya imkân tanınması nedeniyle tercih edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

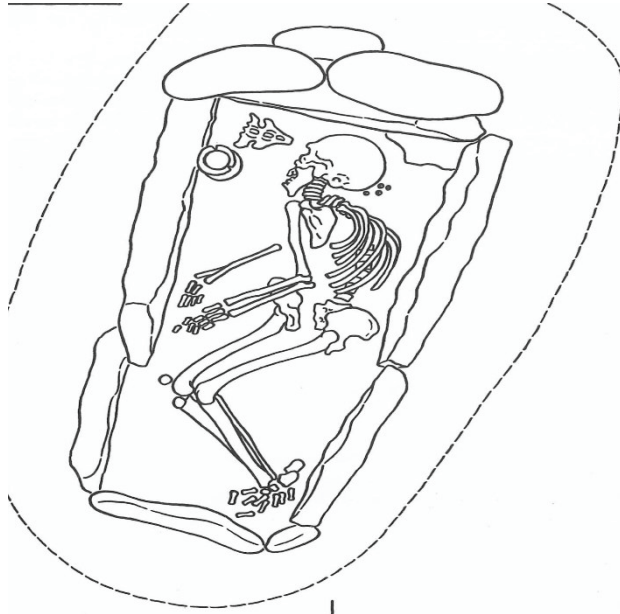
Hun dönemine ait kurganlar üzerinde gerçekleştirilen arkeolojik incelemeler, defin teknikleri ve mezar uygulamaları konusunda önemli veriler sağlamaktadır. Özellikle gömülme tekniklerinin nasıl ve ne şekilde olduğu sorusunun cevaplarının çalışmalar neticesinde verilmektedir. Hunlara ait kurganlarda zeminde dairesel veya

⁴ Sergei I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1970, s. 109.

kare şeklinde höyükler içerdiği ve büyük ölçüde taştan yapıldığı, bazen aralarına kum sıkıştırıldığı olmuştur. Dairesel olanlar çoğunlukla sıradan mezarlar iken, kare şeklinde olanlar ise çoğunlukla büyük ve orta boy mezarlardır. Sıradan yapılan höyüklerde mezar geçidi bulunmamakta, büyük boyutlu mezarlarda genellikle güney tarafında uzanan açık hava rampası yer almaktadır. Ölüler genellikle tek başına, batıya veya doğuya doğru hafifçe kuzeye dönük olarak uzanmış pozisyonda, ahşap dış ve iç tabutlarla gömülmüştür. Mezarlarda yaygın olarak çömlek, kazan gibi kap kacaklar, ok uçları, bıçak, kılıç gibi silahlar, koşum takımları ve süs eşyaları çıkarılmıştır. Bu eşyalar dışında da at, sığır ve koyunlara ait kemiklerde bulunmuştur (Shan, 2012, 150, 152). Mezarlara ölümlerle birlikte eşya ya da hayvanların gömülmesi ve çeşitliliğin artmasında yüksek ihtimalle ölen kişinin toplumsal konumuyla bağlantılı olduğunu göstermektedir. Maddi imkanları sınırlı bireylerin tek başlarına ve daha sade şekilde defnedilirken, zengin ya da soylu kişilerin daha çeşitli bir şekilde gömüldükleri anlaşılmaktadır. Hun mezarları, tabut kullanımına göre dokuz farklı gruba ayrılmaktadır; “*dış tek iç tabut, tek dış tek iç tabut, tek dış çoklu iç tabut, çoklu iç tabut, tek tabut, sanduka veya lahit, tahta sedye, küp tabut ve tabutsuz mezarlar*” (Shan, 2012, 152). Bu sınıflandırma, Hun gömme geleneklerindeki çeşitliliği ve tekniklerinin hem pratik hem de kültürel unsurlarla şekillendiğini göstermektedir. İlmovaya Pad’da yer alan ve yaklaşık 30 kurgandan oluşan Hun dönemine ait mezarlık alanındaki arkeolojik kazılarda da değerli eşyalar bulunmuştur (Naumov, 2006, 32). Hunlara ait olduğu düşünülen Boş-Tu Mezarlığı’nda yassı taş plakalarla kaplı çukurlarda ölümler uzun ağaç lahitlere yatırılmış ve başları doğuya dönük şekildedir. Ölülerin yanında demir ok uçları, kemer tokalar, at koşum takımları yer almaktadır (Çirkini 2019, 233).

Kurgan buluntuları, Hun ölü gömme geleneklerine ilişkin önemli veriler sunmakta ve ritüellerinin detaylarını aydınlatmaktadır. Bu bağlamda, ölümlerin çoğunlukla sırt üstü ya da yan yatış şekli, yüzlerinin çoğunlukla doğu yönünde ancak batı, kuzey, güney ya da diğer yönlere dönük olup olmadığı durumlarının öğrenilmesi, tek ya da birden fazla kişinin aynı yerde yatışı, atla gömülmesi, atların da çoğunlukla insanlarla aynı yöne doğru ve ayaklarının karnına doğru çekilerek yatırılış şekillerine, ölen kişinin yanına konulan savaş, süs, kap-kacak gibi eşyalarla ilgili ve taş plakalardan, ağaçlardan yapılan ya da karışık olarak yapılan mezar odalarının yapısı hakkında bilgiler bulunmaktadır (Toraman, 2020, 11-27; Ögel, 2014, 50, 71, 73, 76). Bu bulgular, kurgan geleneğinin Hun defin pratiklerini anlamada ne denli önemli olduğunu görmemize yardımcı olmaktadır. Hunlara ait kurganların varlığı Çin kaynaklarındaki mezara toprak koymadıkları iddiasını da geçersiz kılmaktadır. Hun erkeklerinin mezarlarında ağırlıklı olarak koşum takımları ve silahlar eşlik ederken, kadınlara ait mezarlarda da çeşitli aletler ve bazen ok uçları ya da at koşumları yer aldığı görülmektedir (Shan, 2012, 153). Bu farklılıkların, her mezar için olmasa da bazı mezarlar için erkek ve kadınların toplumsal iş bölümlerine de vurgu yaptığı düşünülmektedir. Bazı Hun kurganlarının zamanla yağmalanması nedeniyle pek çok kıymetli detaylardan mahrum kalınmıştır. Bozulmamış olan birkaç mezarda, çoğu altın ve bronzdan yapılmış çok sayıda obje bulunmaktadır. Ahşap, deri, huş ağacı kabuğu, keçe gibi kolay bozulabilecek malzemelerden de çeşitli nesnelere buluntular arasında yer almaktadır (Bukner, 2002, 4). Hunlar arasında kurganların korunmasına

özen gösterilmeye çalışılmıştır. Çin kaynaklarında Wu-huan'ların Hun kağanlarının mezarına saldırdığında, misliyle karşılık verdiklerini yazmaktadır (Han Hanedan Tarihi, 2015, 44). Bu olay, Hunların atalarının ve kağanlarının mezarlarına duydukları saygıyı göstermesi bakımında önemlidir.

Resim. Hun dönemine ait kadın mezarı.⁵

Kök Türklerdeki ölü gömme gelenekleriyle ilgili hem Çin kaynakları hem de Orhun Abideleri oldukça kıymetli bilgiler vermektedir. Çin kaynaklarına göre Türkler arasından bir kişi ölünce, önce naaşı çadıra konulur sonrasında ölen kişinin ailesinden ve bütün akrabalarından herkes bir koyun ve at kurban ederek çadırın önüne koyarlardı. Kurban adama işlemi bitince bazı kişiler atlarına atlayıp çadırın etrafında yedi defa yarış yapar şekilde dönmeye başlardı. Dönme işlemi bittikten sonra yüzlerini veya vücutlarını yas tuttuğunu ifade etmek üzere yaralayanlar olurdu. Ölen kişinin kişisel eşyaları, bindiği atı ve diğer sahip olduğu eşyalar onunla birlikte yakılırdı. Külleri ise ölen kişinin öldüğü zaman hesaba katılarak; ilkbahar ya da yazın öldüyse güne kadar, kışın ya da sonbaharda öldüyse ilkbahara kadar bekletilip uygun bir zamanda çukur kazılarak defnedilirdi. Defin töreninde de cenaze törenine benzer at yarışları yapılmaktaydı (Liu Mau-Tsai, 2019, 22-23; Eberhard, 1996, 86; Roux, 1999, 245, 261, 273; Tryjarski, 2012, 317, 352-353, Kocasavaş, 2002, C.III, 67,68; Kapusuzoğlu, 2015, 510). Çin kaynakları Türklerin doğrudan gömülmediğini yakıldıktan sonra küllerin belli bir zaman sonra defnedildiğini bilgisini paylaşmaktadır. Türklerde ölülerin yakılması adetiyle ilgili durumu daha sonra ayrı bir başlık olarak ele alacağız. Çin kaynaklarındaki durumların daha iyi anlaşılabilmesi için Orhun Abidelerinde yer alan ölümle ilgili durumlara da göz atmakta fayda vardır.

⁵ Yu. S. Khudyakov, "Problems of the Genesis of Culture of the Hunnic Period in the Altai Mountains", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, ed. G. Bongard-Levin, Brill, Vol. III, 1996, s. 339.

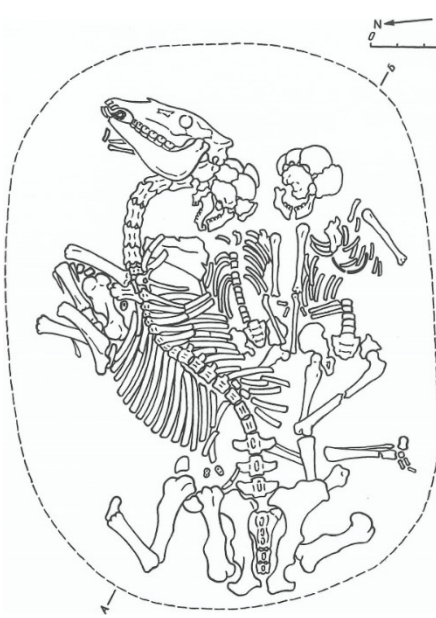
Orhun Abidelerinde özellikle Bilge Kağan'ın hem babasının hem de kardeşi Köl Tigin'in cenaze merasimindeki durumların anlatılması Türklerin kendi ölü gömme geleneklerini kendi ağızlarından öğrenebilmemiz açısından son derece kıymetlidir. Bilge Kağan, babasının ölümünden bir yıl sonra da yağ törenini yaptırdığını ifade etmektedir (Orkun, 2011, 70; Ergin, 2011, 55). Köl Tigin'in cenaze merasimiyle ilgili ifade edilen bilgilerin bazıları Çin kaynaklarıyla mutabıktır. Orhun Abidelerinde Köl Tigin'in Koyun yılının 17. gününde vefat ettiğini ve 9. ayın 27. gününde de cenaze töreninin yapıldığı bildirilmektedir. Daha sonra ise mezarının Maymun yılının yedinci ayının yirmi yedinci gününde tamamlandığı yazılmıştır (Orkun, 2011, 53; Ergin, 2011, 29). Özellikle de defnetme zamanının belirlenmesi hususu Çin kaynaklarındaki bilgilerin hepsiyle olmasa da bazılarıyla da benzerlikler arz etmektedir. Bilge Kağan, Köl Tigin'in ölümünden sonra yas tutarken: şu sözleri "*Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş*" (Orkun, 2011, 50-52; Ergin, 2011, 27) diye söylemiş ve kardeşinin ölümünü de metanetle karşılamaya çalışmıştır. Bilge Kağan acısını taşlara nakşederek kardeşine olan sevgisini de dile getirmiştir. Kök Türklerde yiğit savaşçıların mezarlarına ok, yay, kama, balta vs. savaş aletlerinin konulması dışında mezar taşlarına da bu aletler resmedilmiştir (Gömeç, 2011, 222; Gömeç, 2014, 280). Bu adet genellikle Türklerde ölümden sonra yeni bir hayat düşüncesi olduğunu göstermektedir. Yöneticilerin ve askerlerin mezarlarına eşya konulması onların yeni hayatlarında da dünyadaki görevlerini yürüteceklerinin düşülmesinin bir sonucudur. Türklerde ayrıca atalarının mezarlarına saygı gösterilmekte ve onların mezarlarına yapılabilecek herhangi bir saldırı şiddetli bir şekilde cezalandırılmaktaydı (Gömeç, 2014, 280). Bu durum hem atalarına gösterdikleri saygıdan hem de atalarının öteki hayatlarında rahat bir şekilde yaşamalarına karşı gösterdikleri hassasiyetlerinin görülmesi açısından kıymetlidir.

Kök Türk dönemi kurganlarından genellikle atla birlikte gömülme tekniği uygulanmış, ayrıca silah, at koşum takımı, elbise aksesuarları ve ev eşyaları da yer almaktadır (Toraman, 2019, 25-28, 31, 35-38, 40-45). Batı Altay civarında bulunan Tuyahtı kurganında yapılan çalışmalarla ele geçirilen erkek naaşının elbisesi sarı, yeşil ve kırmızı ipek kumaşlardan oluşan üç katlı bir şekilde bulunmuştur. Ayrıca bu kurganda Kök Türk yazısıyla süslenmiş çeşitli gümüş maşrapalar, içerisinde çakmaktaşı ve demir bulunan torba ve çantalar, tencere, yay ve ok uçlar ve kazan ele geçirilmiştir. Kurganda atların gömüleri de bulunmuştur. Aynı şekilde Kuray kurganında benzer şekilde eşyalar bulunmuştur (Ögel, 2014, 148-151; İnan 1998, C.I, 497-499; Toraman, 2019, 35). Bu kurganlardaki eşyaların varlığı onların ekonomik ve sosyal gelişmişlik seviyelerinin ne kadar iyi olduğunu da göstermektedir. Kurganlarda ayrıca ölülerin yatış şekilleri, yüzlerinin döndüğü yönlerden doğu, kuzey olduğuna değinilmektedir (Ögel, 2014, 155, 156; İnan 1998, C.I, 497-498). Gök Bulak ve Ara-Köl Kurganında diğer kurganlardan farklı olarak kadın ölülerin başlarının kuzeye ya da batıya doğru olduğu üzerinde durulmuştur. Narın Nehri kıyısındaki bir kurganda ise bir adam ve iki çocuk iskeletine rastlanmıştır. Tula Nehri civarında İhe-Alık'da Kök Türk dönemine ait olan kurganda yedi at iskeleti ele geçirilmişti (Ögel, 2014, 155, 156, 158, 142). Kurgan ve ölü gömme gelenekleri çok fazla değişiklik olmadan devamlılık göstermektedir. Çin kaynaklarına göre Töleslerde de ölülerin

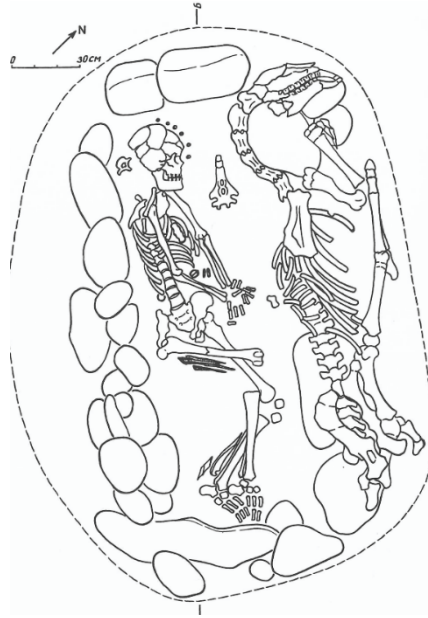
gömüldüğü bilgisi yer almaktadır (Kapusuzoğlu, 2015, 511-512). Eski Türk mezarlarında en yaygın insan yönelimi doğu yönünü göstermektedir (Kubarev, 2005, 12). Bu durum eski Türklerin dünya görüşünde doğunun çoğu zaman yaşamsal faaliyetlerde olduğu kadar ölümle de devam etmiştir.

Atların kurban edilmesi ve ölen kişiyle gömülmesi ritüelinin, kökeni bozkır halklarına kadar uzanan kadim bir uygulama olduğu düşünülmektedir. Nitekim İskitlerde de benzer bir geleneğin varlığı, Herodot'un aktardığı bilgiler sayesinde öğrenilmektedir (Herodot, 2012, 323; Üren, 2015, 67) Atların kurganlarda insanlarla birlikte defnedilmesi, yalnızca ölü gömme tekniklerine ilişkin önemli ipuçları sunmakla kalmayıp, aynı zamanda bu uygulamanın dönemin toplumsal ve inanç sistemlerindeki önemini de göstermektedir. Ancak at ile gömme geleneğinin, ölü yakma ritüelinin ardından uygulandığına dair görüşler de ileri sürülmüştür (Çoruhlu, 2016, 37). İskitlerin, Pazırık kurganından çıkarılan atlarında kulaklarına birbirinden farklı nişanlar bulunmuş ve bu atların başkaları tarafından hediye edildiği fikri öne çıkmıştır. Ayrıca kurban edilen atların aygırlardan seçilmiş, atların kuyruk ve yeleleri kesilerek defnedildiği görülmüştür. Bu Türklerde matem geleneği olarak yaygın bir ritüeldir (Durmuş, 2002, C.IV, 21). Kurganlardaki at seçimi ve defnedilirken yapılan uygulamaların aslında köklü bir geçmişi olduğunu göstermektedir. Kurganlar içerisinde en az zarar gören ya da soyulmayan yerlerin genellikle atların gömülü bulunduğu alanlar olduğu görülmektedir. Rudenko, özellikle Pazırık kurganlarında at mezarlarının yağmacılar tarafından tahrip edilmediğini ısrarla belirtmektedir (Rudenko, 1970, 12, 39). Bu durum, belki de yağmacıların atların gömülü olduğu yerleri ezberlemelerinden dolayı, bu kısımlarda kayda değer herhangi bir şey bulamamalarından da kaynaklanmış olabilir. Mezarlar içerisinde o dönemin ulaşım araçlarından olan çok çeşitli atlar dikkat çekmekte ve bu atlar arasında küçük, sıradan sürü hayvanlarının yanı sıra safkan atlar, güçlü galop atları ve tipik binicilik atları da vardı. Mezarlarda tespit edilen at sayısının 5 ile 22 arasında değiştiği, ayrıca eyer, dizgin ve diğer koşum takımlarının yanı sıra dönemin en kaliteli teçhizatlarının da bu mezarlarda yer aldığı belirlenmiştir (Rudenko, 1970, 56, 117; Gryaznov, 1969, 135). Birbirinden farklı atların ölen kişiyle gömülmesinde özellikle de o kişinin sahip olduğu atlardan olma ihtimalini güçlendirmektedir. Türkler arasında atla birlikte gömülme şeklinin uzun bir süredir varlığı arkeolojik verilerle de doğrulanmaktadır (Rudeko, 1970, 284). Bu durumun oluşmasında Türklerin ata yüklemiş oldukları farklı manaların etkisi olduğu düşünülebilir. At, Türkler için sadece bir ulaşım aracı olmanın yanında farklı durumlarda da yoldaşlık ettiği bir dost olarak öne çıkmaktadır. Konargöçer hayat tarzının vazgeçilmezi olan at, defin ritüellerinde zaman zaman ölen kişinin atının kurban edildiği ve bu uygulamanın, atın ölüm sonrası yolculukta sahibine refakat edeceği inancıyla bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta Hun ve Kök Türklerde ölen kişiye ait atının kurban edilip başının mezar yanına bırakılması şeklinde bir ritüeli de uyguladıkları bilinmektedir. (Üren, 2015, 67-68) At dışında gömülerde özellikle çeşitli kürklerin yer alması da oldukça kıymetlidir. Özellikle de samur kürklerinden yapılmış olan kıyafetlerin bulunması dikkat çekmektedir (Rudenko, 1970, 59). Sibirya'daki kurganlarda ele geçirilen keçe, kalın yünlü dokumalar, halılar, kürk ve deriden oluşan arkeolojik envanterlerin birçoğunun sağlam bir şekilde elde edilmesinde soğuk iklimin etkisi göz ardı edilmemelidir

(Çirkin, 2019, 444). Sibirya’da donmuş mezarların keşfi ve bilimsel olarak incelenmesi, tarihsel ve kültürel yeniden inşa çalışmalarına önemli katkılar sağlamış, araştırmalara niteliksel açıdan yeni bir düzey kazandırmıştır. Buzla kaplı bu mezarlarda ahşap, kumaş, keçe ve deriden yapılmış, dünya sanat mirasında önemli bir yere sahip, olağanüstü nitelikte ve yüksek sanatsal değere sahip eserler ortaya çıkarılmıştır. Aynı zamanda esasen etnografik özellikler taşıyan ve eşsiz kabul edilen gözlemler yapılmıştır. Bu gözlemler sayesinde cenaze törenlerinin nüanslarını değil, aynı zamanda söz konusu dönemin kültürel, sosyal ve ekonomik faaliyetlerinin çeşitli yönleri daha kapsamlı ve derinlemesine yorumlanabilmiştir (Molodin, 1998, 156).

Resim. İskit dönemi atla gömülme.⁶

Resim. Hun dönemi atla gömülme.⁷

Türklerin en kalabalık gruplarından Oğuzlarda da ölü gömme gelenekleriyle ilgili İbn Fadlan’ın seyahat notları oldukça önemlidir. İbn Fadlan, Oğuzların ölü gömmeleri hakkında şu bilgileri vermektedir; “İçlerinden önemli bir adam ölürse ev gibi onun bir çukur kazarlar, ölüye gömleğini giydirirler, kemerlerini takarlar, yayını kuşandırırılar, eline içinde şarap (nebiz) olan ağaçtan bir kadeh verirler. Her şeyini getirip bu oda gibi mezara koyarlar. Sonra onu oturtup odanın üzerine çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar. Sonra hayvanlarının yanına varırlar. Miktarına göre 100 veya 200, bazen 1 hayvanı öldürürler. Başları, ayakları, derisi, kuyruğu dışındaki etlerini yerler. Kalan kısımlarını sırtıklar üzerine koyup mezarının etrafına asarlar.

⁶ Yu. S. Khudyakov, “Problems of the Genesis of Culture of the Hunnic Period in the Altai Mountains”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, ed. G. Bongard-Levin, Brill, Vol. III, 1996, s. 333.

⁷ Yu. S. Khudyakov, “Problems of the Genesis of Culture of the Hunnic Period in the Altai Mountains”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, ed. G. Bongard-Levin, Brill, Vol. III, 1996, s. 338.

“*Bunlar cennete giderken bineceği hayvanlar” derler*” (İbn Fadlan, 2017, 15). İbn Fadlan’ın kurgan yerine çukur demesi, ayrıca ölen kişinin eşyalarının onunla birlikte gömülmesi, kurban geleneği ve son olarak da yüğ töreni düzenlediklerine dair verdiği bilgiler özellikle hem Çin kaynaklarındaki hem de Orhun Abidelerindeki bilgilerle örtüşmektedir. İbn Fadlan, Bulgarlarla ilgili olarak ise şu durumlara değinmektedir.; “*Onlardan bir Müslüman veya Harezmi bir kadının kocası ölürse onu Müslümanlar gibi yıkarlar. Sonra onu önünde bir bayrak olan bir arabaya koyarlar, gömecekleri yere götürürler. Cenazesinin etrafına bir çizgi çekip bu çizginin içinde mezarını kazarlar. Ona bir lahit yapıp gömerler. Kendi ölülerine de aynı şeyi yaparlar. Ölülerin arkasından kadınlar ağlamaz. Erkekler ağlar. Öldüğü gün eve (çadıra) gelirler. Kapısında dururlar en acıklı, en sesli şekilde ağlarlar.*” (İbn Fadlan, 2017, 36). İbn Fadlan, Hazarlarda da hanlarının ölümüyle birlikte 20 odalı büyük bir mezar kazdıklarını ve her odada bir mezar bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca İbn Fadlan, Hazarların genellikle bu mezarları hanlarının mezarına herhangi bir zarar gelmemesi için nehir yatağını değiştirip kazdıklarını, ölüyü gömdükten sonra tekrar nehir yatağını mezarın üzerinden geçirdiklerini belirtmektedir (İbn Fadlan, 2017, 45-46; Gömeç, 2014, 281). Aslında Hazarların mezarın soyulmaması ve hanlarının öteki hayatında rahatsız edilmemesi amacıyla böyle bir uygulama yaptıkları düşünülebilir. Nehir yatakları dışında nehir kıyıları, yüksek dağ ya da tepeler, bazen de ormanlarda gömü yerleri olarak tercih edilebilmekteydi (Roux, 1999, 249, 251-253). Bu tarz yerlerin tercih edilmesini temel sebebi ise kağanların ya da zengin kişilerin mezarlarının altınlarla dolu olduğu düşüncesinden ötürü mezar soyguncularını cezbedtiğinden bunu önleyebilmek içindir. Ölülerin eşyalarıyla gömülmesinin nedenleri arasında ise ölüye ihtiyacı olabilecek nesnelere sağlama, ihtiyacı olan eşyaları aramak için geri gelmesine engel olma ve canlıları da murdar nesnelere kurtarmak ve koruma düşüncesi hâkimdir (Roux, 1999, 173). Türkler için nehir yataklarının tercih edilmesinin altında yatan sebeplerden biri belki de suyun her şeyi temizlediği düşüncesi de olabilir (Gömeç, 2014, 187). Türkler için suyun önemli olduğu kadar dağlar da oldukça önemlidir. Mezarlar için Altay dağları seçilen önemli alanlardan biri olarak öne çıkmaktadır (İnan, 1998, C.I, 497). Dağların yüksekliği ve ölen kişinin gökyüzüne yakın olması bu tercihin nedenlerindedir. Willem Van Ruysbroeck, Kuman-Kıpçaklarla ilgili ölü gömmelerine dair; “*zenginler için piramitler, yani küçük, sivri evler inşa ederler; bazı yerlerde de pişmiş kiremitlerden yüksek kuleler, bazılarındaysa burada taş bulunmamasına rağmen taştan evler gördüm. Kısa süre önce ölen bir adam için yüksek direklerin arasına, yeryüzünün dört yönüne doğru dört tane olmak üzere, on altı at derisi astıklarını gördüm; içmesi için comos, yemesi için et de koymuşlardı ve bütün bunlara rağmen adamın vaftiz olduğunu iddia ediyorlardı. Doğuda başka mezarlar da gördüm; kimi yuvarlak, kimi dört köşe taşlar saçılmış büyük arazi parçaları, bu arazi parçasının çevresine dikilmiş, dünyanın dört yönüne bakan dört yüksek taş.*” (Ruysbroeck, 2022, 122-123) bilgilere yer vermiştir. Kuman-Kıpçakların ölü gömme geleneklerine ilişkin farklı bir bakış açısı, Haçlı Seferleri’ne katılan Jean De Joinville’nin hatıratında da karşımıza çıkmaktadır. Joinville, eserinde bir Kuman-Kıpçak yöneticisinin ölüm törenine dair şu gözleme yer vermektedir; “*Onların varlıklı emirlerinden birisi ölmüştü, bu sebeple çok büyük ve geniş mezar kazmışlar ve cesedi çok gösterişli ve güzel bir şekilde giydirdikten sonra bir*

sandalyeye oturtup mezara koymuşlardı. Bunun ardından onunla birlikte kendisinin sahip olduğu en iyi at ve en iyi asker, her ikisi de canlı olarak mezarın içerisine koyulmuştu." (Joinville, 2002. 185-186). Bu anlatım, Kuman-Kıpçakların ölü gömme ritüellerine dair kıymetli ipuçları sunmakta ve ölen kişinin sosyal statüsüne göre gösterişli bir tören düzenlendiğini ortaya koymaktadır.

Türkler için ölüm kaçınılmaz bir son olarak görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un "*yalnğuk menğgü tirilmes, sınka kirüb kirü yanmas / kişi ebedi yaşamaz, mezara giren geri dönmez*" (Kaşgarlı Mahmud, 2013, C.III, s. 65; Kaşgarlı Mahmud, 2018, 378) sözüyle de bu durum daha iyi anlaşılabilir. Türk topluluklarında ölü gömme ritüelleri bireysel defin biçiminde gerçekleşmekle birlikte, kimi zaman ölen kişinin yakınları, eşyaları ve atıyla birlikte gömüldüğü örneklerle de rastlanılmaktadır. Bu çeşitlilik, Türk toplumlarında gömme geleneğinin katı kurallara bağlı olmadığını ve tek bir biçimde uygulanmadığını göstermektedir. Ritüellerin yaşanılan coğrafya, iklim ve diğer koşullara göre esnek bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ölünün toplumsal konumu, ölümün gerçekleştiği yer ve zaman gibi etkenler dikkate alındığında, temel amaç aynı kalmakla birlikte uygulama biçimlerinde farklılıklar gözlenmektedir (Sümbüllü, 2010, 65). Arkeolojik bulgular, bu çeşitliliğin kurganlarda da açık bir biçimde somut örneklerini sunmaktadır. Dolayısıyla Türk toplulukları arasında ölü gömme geleneğinin aynı biçimde uygulandığına dair genellemelerde bulunmak doğru değildir. Aksine, genel çerçeveyi korumakla birlikte Türk topluluklarının yaşanılan coğrafya, iklim ve inançlarına göre şekillenen bazı istisnai uygulamalara sahip olduğu anlaşılabilir.

1.2. Ölünün Yakılması

Türklerde ölen kişilerin gömülmesi dışında çeşitli şekillerde ölen kişinin yakıldığına dair bilgiler de bulunmaktadır. Bu ölü gelenek şeklinin özellikle de Türklerin ateşin her şeyi temizlediği ve kötü ruhları kovduğunu düşündüklerinden tercih ettikleri düşünülebilir (Gömeç, 2014, 245). Ancak bu geleneğin bütün Türklerin uyguladığını ifade etmek oldukça zordur. Ölü yakma geleneğinin arkeolojik çalışmalardaki buluntular sonucuyla çok erken dönemlerde uygulandığı düşünülmektedir (Yıldırım, 2020, 29). Andronovo kültürüne ait kurganlarda ölümlerin yakılarak küllerinin gömülmesi yaygın bir gelenek iken, belirli durumlarda tabutla defin ritüelinin de tercih edildiği görülmektedir (Çoruhlu, 2016, 81). Ölü yakma geleneği MÖ iki binlerde Andronovo kültürüyle başladığı düşünülmekte, daha sonraki dönemlerde Karasuk, Minusink ve Tagar kültürleriyle devam ettiği, Taştık kültüründe ise hem yakma hem de gömme uygulamalarının birlikte uygulandığı ifade edilmektedir (Roux, 1999, 219; Yıldırım, 2020, 32-33; Popova, 2011, 16). Taştık kültüründe yakılan ölümlerin külleri çeşitli torbalar içinde mezar yapısına bırakıldığı ve kimi zamanda ölümleri temsilen ahşaptan kuklalar yapılmıştır. Kuklaların üzerine kıyafetler giydirilmesi durumuyla da karşılaşmıştır (Çirkin, 2019, 238). Bu bağlamda ölü yakma geleneğinin Türk toplulukları arasındaki kökeninin oldukça eski dönemlere kadar uzandığı söylenebilir. Jean Paul Roux, Hunlarda da cenaze töreninde "*ölen kişinin ölmeden önce bindiği at, giysileri ve yararlandığı nesnelere cesetle birlikte aynı zamanda yakılmaktadır.*" şeklindeki ifadelerle yer vermektedir (Roux, 1999, 285). Ancak Roux'un bu tespitini bütün Hunlar için genellemek oldukça zordur. Nitekim Hun dönemine ait bazı kurganlarda ölü yakma ritüeline dair izler tespit

edilmiştir. Bunlar arasında özellikle Noin-Ula, Novonikol, Kenes, Berlik ve Yavlenka gibi kurganlardaki buluntular önemlidir (Yıldırım, 2020, 30). Bu kurganlardaki buluntular elbette ki önemlidir ancak Çin kaynaklarında bu duruma dair herhangi bir bilgi olmaması da şaşırtıcıdır. Söz konusu kaynaklar Hunların cenaze uygulamalarında tabutla defin yönetimine vurgu yapmaktadır.

Çin kaynakları, Kök Türklerde ölülerin yakıldığı konusunda çeşitli bilgiler sunmaktadır. Yukarıda Kök Türklerde ölen kişinin cesediyle birlikte eşyalarının yakıldığı bilgisine yer vermiştik. Ayrıca Çin kaynaklarında; *“Türkler ölen birinin cesedini yakmak için belli bir gün seçiyordu. Ölüler başlangıçta yakılıyor ve küller gömülüyordu. Eskiden ölü yakmak Türklerde adetti, ama şimdi onları gömüyor ve mezar tepeleri yapıyorlar”* şeklindeki ifadeler oldukça değerlidir (Liu Mau-Tsai, 2019, 596). Çin kaynaklarının verdiği bilgiler ölçüsünde ölülerin yakılması âdetinin bir dönem uygulandığı, ancak daha sonra bundan vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Arkeolojik buluntular Kök Türklerde ölü yakma geleneğinin uygulandığını kanıtlamakta ve Tuva, Altay, Moğolistan, Kazakistan ve Yenisey gibi önemli merkezlerdeki kurganlarda bu durum tespit edilmiştir (Yıldırım, 2020, 31). Ölülerin yakılması dışında ateşin temizleyici durumu da Kök Türkler tarafından bilinmekteydi. Kök Türklerde ateşin temizlik amaçlı kullanışı ise; Bizans elçilerinin kötü düşüncelerinden kurtulmaları amacıyla onları ateşin üzerinden atlamalarıyla uygulanmıştır (Gömeç, 2014, 245). Türklerde bu durum belki de yenigün ya da nevrüz bayramında ateş üzerinden atlanmasıyla devam edildiği düşünülebilir. Uygurlarda da hem ölüyü yakma hem de gömme geleneği uygulandığı bilgisi bulunmaktadır (Kocasavaş, 2002, C.III, 70). Bu durum bazı Türk topluluklarında da her ikisinin uygulandığına işaret eder. Ancak tercihlerini hangisinden yana kullandıkları durumu zamana göre değişiklik göstermiş olabilir.

Türkler arasında özellikle de ölüyü yakma geleneğini en fazla uyguladıkları bilinen Kırgızlardır. Kırgızların ölülerini yakma âdetiyle ilgili olarak *“Ölülerinin etrafını çevirip ağlarlar ve sonra da onu yakarlarmış. Kemiklerini toplar, bir sene sonra da kemiklerin üzerinden atlar ve sonra da mezar yapıp gömerlermiş. Bundan sonra büyük bir tören düzenlerlermiş”* şeklinde ifadeler bulunmaktadır (Eberhard, 1996, 69; Ögel, 2014, 213). Kök Türk devrinde yaşayan Kırgızlara ait olduğu düşünülen Kapçalıy Mezar Grubundaki bazı mezarlarda ölü yakma, bazılarında ise gömme geleneğinin uygulandığı tespit edilmiştir (Çoruhlu, 2016, 227). Kırgızlara ait olan kurganlarda da onların akla gelebilecek birçok eşyaları da gömdüklerini görebilmek mümkündür (Ögel, 2014, 214-220). Kırgızların ölü yakma geleneğiyle ilgili bilgileri arttırmak mümkündür. Özellikle de Arap kaynakları bu konuda detaylı bilgileri bizlere sunmaktadır. Arap kaynakları, Kırgızların ateşin ölen kişileri temizlediği düşüncesiyle ölü yakma geleneği uyguladığını ifade etmektedir (İbn Fadlan, 2017, 70; Şeşen, 2017, 81, 94, 104; Kocasavaş, 2002, C.III, 68). Bu durumu Türklerin genel olarak ateşe olan saygılarının belirtisidir. Ancak bazı Arap kaynaklarında Kırgızların ateşe taptıkları ifadesi yer almaktadır (Şeşen, 2017, 69). Bu durum Araplara göre tapma olsa da aslında ateşe karşı saygıdan başka bir şey değildir. Kırgızlar dışında da Türkler arasında ölü yakma geleneği uygulayan Peçenekler ve Kimeklerin de adı geçmektedir (Şeşen, 2017, 129, 200; İbn Fadlan, 2017, 72). Ayrıca Burdaslarda da bazılarının ölülerini yaktıkları bazılarının ise gömdüklerine

değnilmektedir (Şeşen, 2017, 44, 75, 87, 92, 97). Yakutlarda da ölülerin yakıldığı bilgisi yer almaktadır (Roux, 1999, 223; Kocasavaş, 2002, C.III, 68). Ölülerin yakılma geleneği genellikle kişinin günahlarından arınması için bir araç olarak kullanılmaktadır.

1.3. Ölüünün Mumyalanması ve Ağaca Asılması ya da Ağaçta Sergilenmesi

Ölü gömme geleneklerinden bir diğeri de ölen kişinin mumyalanması ve ağaca asılması ya da ağacın üzerinde sergilenmesidir. Mumyalama yöntemi Türklerde uygulanışıyla ilgili en önemli kanıtlar kurganlarda ele geçirilen buluntulardan anlaşılmaktadır. Pazırık kurganında ölülerin mumyalanmış olarak ele geçirilmesi oldukça kritik bir durumdur (Ögel, 2014, 63; Roux, 1999, 126, 259). Pazırık ve etrafındaki coğrafyada soğuk iklim sayesinde dövmeleri, saçları ve elbiseleri bozulmamış mumyalanmış insan bedenlerini de korumuştur. Tüm bu bulgular, binlerce yıl önce var olan giysileri, silahları ve at süslemelerinin yanı sıra bu kültürün ölü gömme uygulamalarının kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamış ve neredeyse etnografik düzeyde bir çalışmaya olanak vermiştir (Molodin, 2008, 25). Bu şekilde uygulanan yöntem hem ölü gömme geleneği açısından değerlidir hem de dönemle ilgili diğeri durumların aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Mumyalama yönteminde ölülerin kafatasının delinerek derisi “T” şeklinde açılmış, bağırsaklarla, adalelerin ve vücuttaki tüm et kısmı çıkarılır, deri doğrudan kafatası ve kemiklerle bırakılmış ve dikilmiştir. Şibe, Oğlaktı, Noin-Ula kurganında da mumyalanmış ölüler ve çeşitli eşyalar bulunmuştur (Ögel, 2014, 67, 69, 87, 88; Roux, 1999, 259). Rudenko da Pazırık ve Şibe’deki mezarlarda ölen kişilerin mumyalandığını ve günümüze ulaştığını belirtmektedir (Rudenko, 1970, 28). Mumyalama sayesinde ölenlerin vücutlarının bozulması engellenmeye çalışılmış ve böylelikle o kişiler hakkında çeşitli bilgiler elde edilmiştir. Hunlarda da kimi zaman mumyalama şeklinde ölen kişinin defnedildiği durumlarla karşılaşmaktadır (Çirkin, 2019, 236). Mumyalama yönteminin herkese uygulanması elbette zordu, bu yöntemin çoğunlukla yöneticilere uygulandığı sanılmaktadır. Mumyalama, ölen kişinin daha sonraki hayatında da dünyadaki fiziksel görünüşünü korunması amacıyla yapıldığı düşünülmektedir (Roux, 1999, 260).

Resim. Saçları ve omuz dövmele korunmuş Pazırık kültürü Upper-Kaldjin-II Nekropolündeki erkek mumyası.⁸

Ölü gömme geleneklerinden bir diğeri de ölen kişinin içerisinde yer aldığı tabutla ağaca asılması durumudur. Ağaç ya da orman çok uzun zamandan itibaren Türkler için oldukça önemlidir. Ağaç, Türklerin hemen hemen bütün hayatlarında faydalandıkları aletlerin yapımında, evlerinin inşasında kullanıldığı bilinmektedir (Gömeç, 2014, 119, 126, 158, 188, 197). Yaşadıkları coğrafyada da ağaç ve orman yönünden zengin olması bunu tetiklemiştir. Ölülerinin de ağaçlara asmaları ya da ağaçta sergilemeleri de onların ağaçlar için düşledikleri hayallerinin bir örneğidir. Ağaçların yüksek olması, erişilemez olması belki de gökyüzüne yakınlığı dolayısıyla tıpkı dağlar ve tepeler gibi düşünülebilir. Ayrıca ağaçların destan ve mitolojik (Gömeç, 2014, 243, 335-336, 338) motiflerle süslenmesi de bu durumu etkilemiştir diyebiliriz. Ağaçların canlılığı, doğurganlığı ve hayat kaynağı olarak temsil etmesi gibi bir düşünceden dolayı da bu durum söz konusu olabilir (Gömeç, 2014, 209; Roux, 1999, 224). Ağaçların uzun bir zaman varlığını sürdürdüğü yani sonsuzluk düşüncesi de ölümlerin asılmasına ya da sergilenmesine sebep olarak görülebilir. Yakut Türklerinden bazıları ölen kişiyi ormanda dört kazıkla taşınan tahta levha üzerine yerleştirip bir öküz ya da at derisiyle sarmaktaydı (Czaplicka, 2022, 210; Roux, 1999, 223; Kocasavaş, 2002, C.III, 70). Bu durum çok fazla uygulanmamış olsa da ağaçlara her zaman özen gösterilmiştir. Ölen kişinin ağaca asılması ya da ağaçta sergilenmesi yaşanan coğrafyadaki toprağın buzullarla kaplı olmasından dolayı uygun zamanı beklenilmesinden de kaynaklı olabilir (Roux, 1999, 224). Ağaçlar, Türk tarihinin şüphesiz önemli varlıklarından biri olarak görülmektedir.

⁸ Vyacheslav I. Molodin, "The Forzen Scythian Burial Complexes of the Altai Mountains: Conservation and Survey Issues", çev. Lise Sellem, *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains*, ed. Junhi Han, UNESCO, 2008, s. 27.

1.4. Ölünün Arkasından Yapılan Törenler ve Diğer Ritüeller

Türkler, atalarının mezarlarında⁹ ve ölen kişinin öldüğü anda ya da mezarında çeşitli törenler yapmaktaydılar. Bu törenler atalarına bir saygı göstermek durumu söz konusuysen, yeni ölen kişi için belki de onu öteki hayatına iyi bir şekilde uğurlama için yapıldığı düşünülmüş olabilir.

1.4.1.Yoğ Töreni

Ölen kişiler arkasından da çeşitli törenler ya da uygulanan gelenekler bulunmaktadır. Bunlardan ilki kuşkusuz ölen kişinin öldüğü gün ya da defin zamanında yapıldığı gibi, ölünün yıl dönemlerinde de yapılan yoğ törenidir. Yoğ kavramı Türk Dil Kurumunun sözlüğünde “*eski Türklerde ölümler için yapılan tören*” (Türk Dil Kurumu Sözlüğü, 1998, 2455) olarak geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud’un *Divanü Lûgat-it Türk* adlı eserinde yoğ kavramı yer almakta ve “*ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek*” (Kaşgarlı Mahmud, 2013, C.III, 143; Kaşgarlı Mahmud, 2018, 406) şeklindeki açıklamayla yer almaktadır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, *basan* kavramının da “*ölü gömüldükten sonra yenilen yemek, yoğ basan*” (Kaşgarlı Mahmud, 2013, C.I, 398; Kaşgarlı Mahmud, 2018, 172) şekliyle açıklamaktadır. İbni Mühenna Lügati’nde “*yoğ aşısı*” olarak geçen ve “*birinin ölümü münasebetiyle verilen ziyafet*” (İbni Mühenna, 1997, 91) anlamıyla geçmektedir. Yoğ töreni de Türklerin çok uzun bir dönem uyguladıkları ölen kişiyi hem öldüğünde hem de çeşitli şekillerde ölüyü anmak üzere yaptıkları yemekli törendir. Kırgızlar ve Kazaklar da yoğ töreni için *coktav* kavramını kullanmaktadırlar (Kocasavaş, 2002, C.III, 71).

Çin kaynaklarında Bilge Kağan’ın kardeşi Köl Tigin’e yoğ töreni yaptırdığına değinmiştik. Bu törene de yazıtlardan hareketle birçok toplumun geldiğine şahit olabilmekteyiz (Orkun, 2011, 52; Ergin, 2011, 29). Tören bir nevi ölen kişinin yasının tutulduğunun göstergesidir. Çin kaynaklarında Uygurlarda da yoğ töreni yaptıklarını ve bu törende yüzlerini parçaladıkları bilgisiyle karşılaşmaktadır (Eberhard, 1996, 74). Bu bilgi yoğ töreninin sadece Kök Türklerde değil Uygurlarda da olduğunu bizlere göstermektedir. Ayrıca Türkler arasında yüz çizme dışında, saç kesme, atların kuyruklarının kesilmesi, ağıt yakma ve yoğ aşısı adı verilen yemeği pişirdikleri gibi defin sonrasında belirli aralıklarla mezar ziyaretleri yaptıkları bilinmektedir (Yürekli, 2022, 226, 232). İbn Fadlan, Oğuzların yoğ töreni için kestikleri hayvanlara yukarıda değinmiştik. İbn Fadlan’ın vermiş olduğu bu bilgi bile Oğuzlar arasında da yoğ töreninin kanıtıdır. Yoğ töreninin bütün Türkler arasında uygulandığı bilinmekte ve günümüzde de eskisinden çok farklı olmayacak bir şekilde yaşatılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu da bizlere Türklerin din değiştirmiş olsalar da geleneklerini yaşatmaya devam ettiklerini göstermektedir. Türkler arasında yoğ töreni sırasında ölen kişiyi tanıyanlar arasından bazıları çadırın ya da ölen kişinin etrafından atla dolaşmaktadırlar. Yukarıda bu dolaşmanın yedi sefer yapıldığına temas etmiştik. Bu

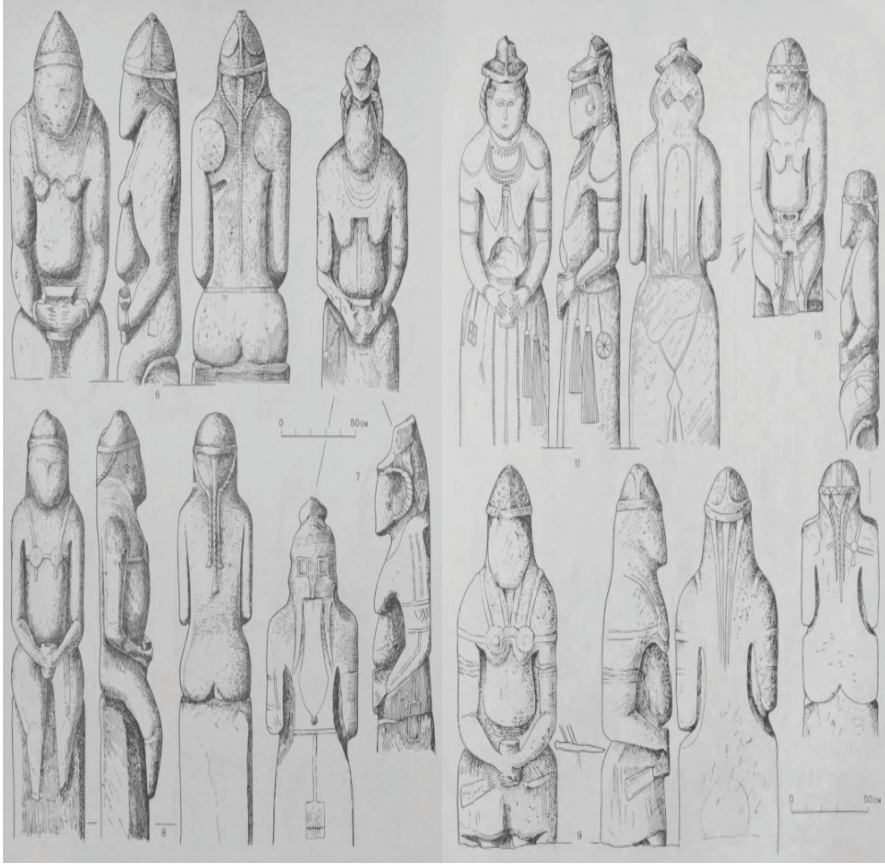
⁹ Atalarının mezarlarına gidip kurban sunmaları kaynaklarda çoğunlukla bahar aylarında yaptıkları yer almaktadır. Bu mezarlarda kimi zaman kurultay yaptıkları bilgisi de bulunmaktadır. Kurultayların buralarda yapılması hem dini hem de yönetim açısından önemlidir. Bkz. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, 76,87; Liu Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 23, 64, 590. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, s. 74, 108, 209, 238, 279.

durum hem ölen kişiyi iyi bir şekilde yolcu etmenin dışında ailesinin üzüntüsünün dağıtılması amacıyla yapıldığı düşünülebilir.

1.4.2. Balbal Dikme

Türklerin ölü gömme geleneklerinden bir diğeri de özellikle dikkat ettikleri balbal dikme geleneğidir. Türkistan ve Sibirya coğrafyasında da balballara denk gelmek ya da karşılaşmak olası durumlardandır. Ancak balbalların neden ya da niçin dikildiği konusu araştırmacılar için biraz kafa karıştırıcı durumdadır. Balbalların dikilmesi önceleri hükümdarların ya da savaşçıların ölmeden önceki hayatında öldürdüğü düşmanların sayısını temsil ettiği düşünülmekteydi ancak sonraları balbalların ölen kişiyi temsil ettiğini düşünülmüştür (Barthold, 1947, 516; Roux, 1999, 164-165). Araştırmacılar için çoğunlukla bu görüş hâkimdir. Bazı araştırmacılar ise bu tarz heykellerin anıt mezarların önüne dikilerek dosta güven, düşmana korku vermek gözünü korkutmak amaçlı olduğunu ifade etmektedirler (Gömeç, 2014, 288). Türkler için oldukça önemli olan bu tarz yapıları hemen hemen her dönemde görebilmek mümkündür.

Orhun Abidelerinde de balbalların genellikle düşmanları temsilen dikildiğini görülmektedir. Abidelerde “*Kangım kaganka Baz kaganıg balbal tikmiş / Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal olarak dikmiş.*”, “*Başlayu Kırkız kaganıg balbal tikdim / Önce Kırkız kağanını balbal olarak diktim.*”, “*Alp erin ölürip balbal kılı birtim / Kahraman erini öldürüp balbal kılı verdim.*” (Orkun, 2011, 36-37, 40-41, 68-69; Ergin, 2011, 14-15, 16-17, 52-53) gibi örnekler görebilmekteyiz. Kuman-Kıpçaklarda da balbal dikme adetinın Willem Van Ruysbroeck tarafından şu şekilde yapıldığına değinilmektedir: “*Kumanlar ölünün üstüne bir höyük yapar ve ölü için doğuya bakan ve elinde, göbeğinin hizasında bir kadeh tutan bir heykel dikerler*” (Ruysbroeck, 2022, 122). Oğuzlarla ilgili olarak İbn Fadlan’ın verdiği bilgi “*Eğer ölen kişi sağlığında insan öldürmüş, yiğit bir kişiye öldürdüğü adam sayısı kadar ağaçtan suret yontup mezarının başına dikerler. “Bunlar onun hizmetçileri, cennette ona hizmet edecekler” derler.*” (İbn Fadlan, 2017, 15) oldukça kıymetlidir. Balbal geleneği devam ettirilmiş, tek fark daha önce genellikle taştan yapılırken onlarda ağaçtan yapılmıştır. Bu da bize coğrafyadaki malzemenin yoğunluğuna göre tercihler değişebilmektedir. Günümüzde de bu tarz sadece zaman ve mekâna bağlı olarak malzeme değişikliğine uğradığı düşünülebilir.

Resim. Kıpçak dönemi balbal örnekleri.¹⁰

SONUÇ

Türkistan ve Sibiry coğrafyası, konum itibarıyla son derece sert iklim koşullarına ve zorlu yaşam şartlarına sahiptir. Bu güç ve zor şartlara rağmen Türk toplulukları uzun süre boyunca bu bölgelerde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ölüm olgusu ve ölü gömme gelenekleri, insanlığın var olduğu her yerde uygulanmaktadır. Elbette gömme ritüelleri coğrafi koşullar, yaşam tarzı, inanç sistemleri gibi farklı durumlardan dolayı çeşitlilik göstermektedir. Türkistan ve Sibiry coğrafyasında da ölü gömme gelenekleri açısından farklılıkları içerisinde barındırmaktadır. Zamana bağlı olarak değişimler yaşanmakla birlikte belirgin benzerlikler de gözlemlenmektedir.

Arkeolojik veriler ve çeşitli kaynaklar, Türklerin ölü gömülme geleneklerinde hem çeşitlilik hem de devamlılık arz eden bir yapı bulunduğunu göstermektedir. Bu çeşitliliğin temelinde özellikle konargöçer hayat tarzı, yaşadıkları coğrafyanın iklim ve fiziki özellikleri, dini ve inanç sistemlerinin etkisi söz konusudur. Nitekim Türkler, ölümlerini tek başına, atıyla, eşyalarıyla ya da birden fazla kişiyle defnettikleri

¹⁰ S. A. Pletneva, *Polovotskiye Kamenniye İzvayaniya*, Arheologiya SSSR Svod Arheologičeskih İstočnikov. E4-2, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1974.s. 118-119.

uygulamalar görülebilmektedir. Bu uygulamanın yanı sıra Türkler arasında ölü yakma ritüelini olduğu da bilinmektedir. Ancak bu uygulamayı bütün Türk toplulukları için genellenemeyeceği açıktır. Türkler kendilerine özgü birçok ölü gömme geleneğini uzun bir süre yaşatmayı başarmışlardır. Bunlar arasında özellikle yoğ töreni adıyla bilinen ölen kişinin arkasından verilen yemek dikkat çekmektedir. Bu tören Türklerin İslam'ı kabulünden sonra da farklı biçimlerde devam etmiştir. Türkler için ölü gömme gelenekleri devamlılık arz eden bir durum olarak günümüzde de çeşitli şekillerde yer almakta ve ölüm gerçeği var oldukça da almaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, Ali, *Atlı Şehirliler Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- Barthold, W., “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi”, çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, TTK, Temmuz 1947, C.XI, S.43, ss. 515-539.
- Bukner, Emma C., *Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppe*, Yale Univesity Press, New Haven-London 2002.
- Czaplicka, Maria Antonina, *Sibirya'da Şamanizm*, çev. Turhan Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Çirkin, Sergen, *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm*, YKY, İstanbul 2019.
- Çoruhlu, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.
- Durmuş, İlhami, “İskit Kültürü”, *Türkler*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, C.IV, ss. 15-25
- Durmuş, İlhami, “İskitlerin Kimliği”, *Türkler*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, C.I, s.620-627.
- Eberhard, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Ulutuğ, TTK, Ankara 1996.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- Fedoruk, O. A., “Pogrebalny Obryad Andronovskoy Kulturu Stepnogo i Lesostepnogo Altaya: Analiz Polovozrastnih Razliçiy”, *Izvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2015, No. 3/2 (87), ss. 256-260.
- Golden, Peter B., “Sibir”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, çev. Serkan Acar, 2011 Yaz, s.181-184.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.
- Grönbech, Kaare, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Gryaznov, Mikhail P., *South Siberia*, çev. James Hogarth, Barrie & Rockliff: The Cresset Press, London 1969.
- Han Hanedan Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konurlap Ercilasun, TTK, Ankara 2015.
- Herodot, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- İbni-Mühennâ Lüğati*, çev. Aptullah Battal, TDK, Ankara 1997.
- İnan, Abdülkadir, “Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1998, C.I, s.497-499.

- İnan, Abdülkadir, “Oba, Obo Sözlere Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1998, C.I, s.614-616.
- Jettmar, K., *Art of the Steppes*, çev. Ann E. Keep, Crown Publishers, New York 1964.
- Joinville, Jean De, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, Vadi Yayınları, Ankara 2002.
- Kafalı, Mustafa, “Türklerin Anayurdu”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üni. Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, ss. 1-2.
- Kapusuzoğlu, Gökçen, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenepleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2015, C.XXXIV, S.58, ss. 507-522.
- Karamürsel, Alim, “Türklerde Mezar Geleneği”, *Türkler*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, C.III, s.76-79.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügâti't-Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, TDK, Ankara 2018.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 2013, C. I, II, III.
- Khudyakov, Yu. S., “Problems of the Genesis of Culture of the Hunnic Period in the Altai Mountains”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, ed. G. Bongard-Levin, Brill, Vol. III, 1996, ss. 329-346.
- Kiselyöv, S. V., “İssledovaniye Bolşogo Sabılskogo Kurgana v 1954 i 1955 gg”, *Tezisi Dokladov na Sessii Otdeleniya İstoriçeskih Nauk i Plenumu İnstıtuta İstorii Materialnoy Kulturi, Posvyayonnih İtoğam Arheologičeskih İssledovaniy 1955 g.*, Moskva Leningrad 1956, <http://kronk.spb.ru/library/03-8646.htm> E.T: 23.06.2025.
- Kocasavaş, Yıldız, “Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, C.III, ss. 67-75.
- Kubarev, G. V., *Kultura Drevnih Tyurok Altaya (Po Materialam Pogrebalnih Pamyatnikov)*, Otvestvennyy Redaktor Doktor İstoriçeskih Nauk Ye. İ. Derevyanko, Novosibirsk 2005.
- Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Molodin, V. İ., “Zamerzşie Pogrebalnie Kompleksi Sibiri i Globalnoe Poteplenie Klimata. Veroyatnie Posledstviya”, *Drevnie Kulturi Testralnoy Azii i Sank-Peterburg*, Sank-Peterburg Kult-İnform-Press, 1998, ss. 156-158.
- Molodin, Vyacheslav I., “The Forzen Scythian Burial Complexes of the Altai Mountains: Conservation and Survey Issues”, trans. Lise Sellem, *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains*, ed. Junhi Han, UNESCO, 2008, ss. 25-30.
- Naumov, Igor V., *The History of Siberia*, ed. David N. Collins, Routledge, New York 2006.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 2011.
- Otkan, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, TTK, Ankara 2014.
- Pletneva, S. A., *Polovotskiye Kamenniye İzvayaniya*, Arheologiya SSSR Svod Arheologičeskih İstoçnikov. E4-2, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1974.
- Polosmak, N. V., “The Burial of a Noble Pazyryk Woman”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, Brill, Vol. 5, 1998, ss. 125-163.
- Popova, O. A., “Pogrebalniy Obryad Andronovskoy Kulturi Stepnogo i Lesostepnogo Altaya i Trudah İssledovateley Zapadnoy Sibiri (İstoriografıçeskiy Obzor)”, *Vestnik NGU*, Seria İstoriya, Filologiya, 2011, T. 10, V. 7, ss. 13-20.

- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara 1996.
- Roux, Jean Paul, *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 1999.
- Rudenko, Sergei İ. *Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1970.
- Ruysbroeck, Willem Van, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, Latince'den çev. Peter Jackson, Notlandırılan Peter Jackson, David Morgan, çev. Zülal Kılıç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Shan, Yueying, "A Study of Xiongnu Tombs", *Chinese Archaeology* 12, 2012, ss. 149-157.
- Sümbüllü, Y. Ziya, "Eski Türklerde Defin Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004, C.4, S.2, ss. 61-72.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C.I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Topsakal, İlyas, "Türk Tarihi Açısından Sibiry'a'nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar)", *Turkish Studies*, 2011 Kış, S.6/1, ss. 1801-1820.
- Toraman, Ali, "Türk Tarihini Kaynakları: Altay'da Hun Maddi Kültürünün Arkeolojik Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (Mustafa Kafalı Özel Sayısı)*, ed. Üçler Bulduk, Saadettin Yağmur Gömeç, Ocak 2020, C.II, S.3, ss. 11-27.
- Toraman, Ali, "Türk Tarihinin Kaynakları: Altay'da Göktürk Maddi Kültürünün Arkeolojik Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, 2019, ss. 23-54.
- Tryjarski, Edward, *Türkler ve Ölüm*, çev. Hafize Er, Pinhan Yayınları, İstanbul 2012.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, haz. İsmail Parlatır ve diğerleri, TDK, Ankara 1998.
- Üren, Umut, "Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut'taki İzleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Kış 2015, 15/2, ss. 65-74.
- Vadestkaya, Elga Borisovna, *Sibiry'a Kurganları Afanasyev, Okunev, Taştık, Tagar Kültürüne Ait Mataryaller*, çev. Atilla Bağcı, TKAE, Ankara 2014.
- Yıldırım, Elvin, "En Erken Devirlerden Türk Mezarlarına Ölü Yakımı Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mart 2020, C. XXII, S.1, ss. 28-37.
- Yürekli, Tülay, "Memlûklerde Matem Geleneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2022, C. 41, S.71, ss. 225-245.

Extend Abstract

Death is accepted by people as an event that represents the end of life on earth. Although this situation is sad for the family of the deceased, death has been a part of life throughout human history. Since it is impossible to escape death, humans have learned to live with this situation. With the idea that life will one day come to an end, people have organised funeral ceremonies in accordance with their belief systems. Throughout history, societies have practised various burial traditions in conjunction with death. Death rituals bear the traces of both belief systems and social structures throughout history.

Among Turkish communities, death has been considered not as an end but as a new beginning. For this reason, the death of a person is seen as the separation of the soul from the body. In fact, death is perceived as the end of biological life and the transition of the soul to another dimension. The event of death has given rise to many religious and cultural practices

among Turks. Various rituals have been performed to show respect for the deceased and to keep their memory alive for those left behind. For Turks, death has been shaped by the conditions of the geography they live in, their nomadic lifestyle, and their belief systems. With death, the burial traditions of Turkish communities have also reflected the geography they inhabit.

The geography of Turkistan and Siberia stands out as an important region that has been home to various communities throughout history, despite harsh living conditions and severe climatic conditions. The settlement process, which began with the Scythians, continued with large Turkic communities such as the Huns and the K k Turks, and this geography became an indispensable homeland for them. The fact that Turkic communities did not abandon the region despite the harsh natural conditions, but rather adapted their way of life to the environmental conditions, demonstrates the strong relationship they established with their surroundings. Living in Turkistan and Siberia, as well as dying in this geography, can be considered equally challenging and requiring resilience.

This study examines the continuity and transformation of burial traditions observed in Turkestan and Siberia during the period when the Scythians, Huns, K k Turks, and other ancient Turkic communities lived, based on archaeological findings. Archaeological data obtained from kurgans in these regions reveal the similarities and differences between the burial practices of Turkic communities that lived in different periods, shedding light on the development process of burial rituals in Turkic cultural history.

When examining the understanding of death and burial among Turkish communities, it is evident that the tradition of burial was largely carried out through burial mounds known as kurgan. Archaeological findings reveal that this tradition began with the Scythians and continued among the Huns and subsequent Turkish communities, being widely practised particularly in the regions of Turkestan and Siberia. There are cases where the deceased was buried alone or with one or more other people, and even with horses. The latter situation was mainly seen when the deceased was accompanied by their spouse or servants. In cases of burial with horses, stallions were generally preferred. Horses were not only used by the Turks as a means of transportation and warfare, but were also offered as a sacrifice to the deceased. In addition, other rituals such as cremation, hanging from a tree, and mummification were also practised, as evidenced by both archaeological findings and historical sources. In kurgan burials, numerous valuable objects such as everyday items, jewellery, fabrics, weapons, and horse harnesses were found alongside the deceased. The presence of such valuable objects also provides clues about the social status and societal position of the deceased.

Consequently, the Turkestan and Siberia region is one of the areas where we can most clearly trace the cultural, social and religious continuity of Turkic communities throughout history. Although there have been changes in names and political structures among the communities that ruled this region in different periods, a striking similarity and continuity can be observed in terms of burial practices and funeral rituals. Archaeological data shows that this continuity has been strongly preserved not only in material elements but also at the level of belief and symbolic meaning. Therefore, this study reveals that, despite changing historical conditions, the Turkic communities in the Turkistan and Siberia region have maintained a deep-rooted cultural heritage in their burial traditions and ceremonies.